

Більшовизм у революційній публіцистиці Сергія Єфремова 1917–1920 рр.

Публіцистика Сергія Єфремова, однієї з ключових постатей Української революції, поступово привертає увагу дослідницької аудиторії¹. Передусім історики аналізують думки Єфремова стосовно українського руху, окремих етапів його розвитку, політики Центральної Ради, гетьманського уряду, тощо.

Є ще одна велика тема у публіцистиці Сергія Єфремова, на яку необхідно звернути особливу увагу, а саме послідовне неприйняття Єфремовим ідей та практики більшовизму. Вона проходить наскрізною лінією через всі роки революції, до неї публіцист змушений в силу різних обставин раз у раз повертатися і бити на сполох, попереджаючи про грізну небезпеку, яку несе ця крайня ліва радикальна політична течія, публіцист викриває її войовничу антигуманну природу, підступність примітивних гасел, ілюзорність декларацій та чимало іншого негативу, добре відомого сьгодні історикам. В часи революції таке

¹ *Бойко В.* Місцеве самоврядування: погляд Сергія Єфремова // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. — К., 2012. — Вип. 7. — С. 113–125; *Бойко Н.* Політичні ідеї Сергія Єфремова в контексті його суспільно-політичної діяльності: автореф. дис. ... канд. політ. наук. — К., 2009. — 16 с.; *Верстюк В.* Сергій Єфремов проти Павла Скоропадського // Український історичний журнал. — 2013. — № 3. — С. 63–79; *Його ж.* Центральна Рада і Тимчасовий уряд у публіцистиці Сергія Єфремова (березень–листопад 1917 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. — К., 2012. — Вип. 7. — С. 89–112; *Могильний Л.* Сергій Єфремов у суспільно-політичному житті. — К.: ПанТот, 2011. — 295 с.; *Його ж.* Публіцистична діяльність Сергія Єфремова // Часопис української історії / За ред. д. і. н., проф. А.П. Коцура. — Київ, 2010. — Вип. 17. — С. 18–23; *Сергій Єфремов.* Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.). У двох томах. — К.: Дух і літера, 2014.

категоричне ставлення було характерним далеко не для всіх українських політичних діячів.

Єфремов досить рано звернув увагу на нездорові явища, на фоні яких розвивались революційні події і які дуже швидко стало живильним середовищем більшовизму, спочатку як соціального явища, а згодом і як політичної течії. Це тло, представлене натовпом, маргінальними елементами, які перебували часто поза політикою, але насторожували проявами агресивності, всюдозволеності, переконанням, що усе можна, — бо «тепер слобода»² — і небажанням коритися владі. На початку травня 1917 р. Єфремов стурбовано пише про певні специфічні тенденції у розвитку революції, яка залишила за межами організованих форм величезні маси населення, кинуті фактично напризволяще, про неопітів революції, як найбільшу для неї ж, революції, небезпеку: «У кожного на устах слово «воля», «свобода» — і разом в конкретних випадках як легко ламаються самі основи свободи. Кожне починає з заяви довір'я Тимчасовому правительству — і разом скільки з'явилося капралів, що допались до палиці й орудуючи нею, незалежно капральствують по своїх кутках і поза тим знати нічого не хочуть. На вагу покладено самі здобутки революції, долю всієї держави»³.

Більшовицький збройний виступ у Петрограді 3 липня 1917 р. з метою захоплення влади викликав у Єфремова гостру реакцію цілковитого засудження. Публіцист називає заколот зрадницькою справою, до якої долучились «анархічні елементи, вкупі з реакційними покидьками громадянства»⁴. Єфремом уникає терміну «більшовики», але це ні для кого не секрет, адже лише ця партія в той час відстоювала і популяризувала гасло «вся влада радам». На думку Єфремова, воно абсолютно хибне і веде лише до посилення анархії у суспільстві та громадянської війни, яка ще страшніша за світову. Єфремов закликає до

² Нова рада. — 1917. — 7 травня.

³ Там само.

⁴ Там само. — 5 липня.

порядку, до згуртування усіх громадських сил навколо Тимчасового уряду та його органів, до відсічі анархії, що «кличе за собою контрреволюцію»⁵.

Після невдалої спроби заколоту більшовики на два місяці зникли з авансцени революції, однак у вересні отримали новий шанс, який подарував їм генерал Корнілов. Його невдала спроба захопити владу привела до чергового полівіння революційної демократії, переходу столичних рад депутатів до рук більшовиків. Єфремов відчув у цьому величезну небезпеку революції, про яку одразу ж заговорив зі сторінок газети. Він називає перемогу ««більшовизму» по цілій лінії російського революційного фронту»⁶ найзлободеннішою біжучою подією.

Єфремов розуміє, що посилення більшовизму це лише один бік медалі, а з іншого, — йде накопичення правих сил і настроїв. Суспільство і країна стоять на межі розколу. «На цей двосічний процес якось мало звертають уваги в політичних кругах, а тим часом саме тут лежить доля нашої молодої волі. Крайність тягне за собою супротилежну крайність — і незабаром ми певне побачимо сутичку між ними»⁷, — застерігає публіцист. Він негативно ставиться до ідей створення однорідного соціалістичного уряду, для нього очевидно, що гасла більшовиків, «як на наші часи, являються безперечною утопією; завести зараз же соціалізм, установити соціалістичний рай на землі — певна річ неможливо, і коли фанатики або колишні городовики силкуються це зробити, то наслідки ясні для всіх. Окрім анархії та руйнування з нього вийти нічого іншого не може. Про будівництво тут нема чого й згадувати»⁸.

27 жовтня Єфремов констатує факт більшовицького повстання в Петрограді і не приховує розпачу від цієї події. Жодної життєвої потреби, на його думку, в такому повстанні за три

⁵ Там само. — 7 липня.

⁶ Там само. — 12 вересня.

⁷ Там само.

⁸ Там само. — 20 жовтня.

тижні перед виборами до Всеросійських Установчих зборів та за місяць перед їх скликанням не було. Публіцист запитує: чи зможуть більшовики налагодити продовольчу справу, чи змінять вони на краще ситуацію на залізниці, чи усунуть фінансову кризу, чи здолають погромні хвилі? На всі ці питання він відповідає негативно. Його висновок категоричний: міністерство Леніна–Троцького, «цих безґрунтовних мрійників старої конспіраторської школи, могло б тільки погіршити справу і довести державу або до повної загибелі, або ж... або ж до реставрації»⁹. Однак і до прямого захисту Тимчасового уряду Єфремов не закликає. Для нього події у Петрограді не зводяться до боротьби між старим урядом та новими претендентами на владу — на альтернативу між Керенським та Леніним. Події носять куди драматичніший характер. Росія опинилась на краю соціальної прірви. Питання, чи зможе вона втриматись на цьому останньому рубежі, чи зникне в глибинах провалля? «... лад і анархія стрілися в останній, може сутичці, в боротьбі не на життя, а на смерть, і від того, хто переможе в останній момент — залежить уся майбутня доля всієї держави», — переконує Єфремов і попереджає, що ця біда не обійде стороною Україну. Він вважає, що політика нейтралітету, яку проголосила Центральна Рада, в протистоянні Тимчасового уряду і більшовиків є хибною. Нейтралітету бути не може, вважає він, бо Україні «загрожує перспектива захлинутися в каламутній хвилі анархії»¹⁰.

В той же час Єфремов явно недооцінював більшовиків як самостійну політичну течію, швидше бачив у них тільки іграшку «в руках чогось більш могутого та стихійного», криваву передтечу неминучої реакції, що «дійсно змете всі здобутки революції, в тім числі і Центральну Раду і комітети порятунку, і виборчу боротьбу до Установчої Ради, і саму Установчу Раду»¹¹.

⁹ Там само. — 27 жовтня.

¹⁰ Там само. — 29 жовтня.

¹¹ Там само.

В системі позитивного мислення Єфремова, в основі якої лежали принципи поступового розвитку суспільства, накопичення культурних цінностей, ніяким чином не вкладалися дії більшовиків спрямовані на повний розвал суспільного організму країни, знищення приватної власності, збудованої на її основі економіки, і власне, людської індивідуальності, опертої на приватний інтерес. Внутрішня і зовнішня політика більшовиків для Єфремова позбавлена будь-якого сенсу, вона злочинна: «законодавці з Смольного ще побільшують кризу і немов навмисне роблять усе, щоб зруйнувати до краю промисловість і замість обіцяного раю на землі витворили таке пекло безробіття, убожества і голоду, перед яким усе пережите іграшками здається. Не розбираючи, рубають вони з усього розмаху ті гілляки, на яких сидять самі й на яких держиться громадський лад, і задля мрій руйнують те реальне, що витворила була культура людська в своєму поступовому ході /.../ Зруйнувати їх — значить зруйнувати життя взагалі, довести його до повного розвалу та безладдя й кінець-кінцем оддати на поталу тим самим формам, тільки в понівеченому, попсованому вигляді»¹².

В наступних кількох матеріалах, особливо у статті «По кривавому непорозумінню», Єфремов повертається до петроградських подій, і намагається ще раз і раз їх переосмислити, зрозуміти, що відбулося в країні, які тектонічні зміни сталися у суспільстві і владі та у їх взаємодії, він шукає вихід із неймовірно загрозливого становища і доходить висновку, що першим завданням локалізації руїни «у нас має бути боротьба з більшовизмом»¹³.

Він пояснює свою позицію тим, що прихід більшовиків до влади, який обернувся «кількома дуже непевної вартості декретами» та закриттям небільшовицької преси є неприховане політичне дикунство, «нічим не помазане, ні до якої культури непричетне, цинічне й сліпе в своєму цинізмі».

¹² Там само. — 19 грудня

¹³ Там само. — 29 жовтня.

Вибори до Всеросійських Установчих зборів переконують публіциста в тому, що більшовицький уряд не має переважної підтримки в суспільстві, а його сила полягає лише в тому, що він арештував Тимчасовий уряд, розігнав передпарламент, захопив центральні органи влади, себто дезорганізував весь механізм урядування. В іншому місці Єфремов прямо говорить про відсутність центрального уряду в країні, уряду, який би переймався насущними проблемами сьогодення. Натомість більшовики свідомо під гаслами боротьби з буржуазним ладом підрубують самі основи державного життя. Зокрема, це стосувалось фінансової системи, фактично російський рубль до кінця 1917 р. був знищений, в регіонах місцева влада вимушено заводи́ла сурогатні гроші. «Маємо вже слідом за окупацією банків, декрет про невивплату за купони та заборону всяких біржових діл, — пише публіцист. — Готується ще декрет про державні позички, яким народні комісари мають зректися од усяких державних боргів. І як відповідь на це маємо звістку з Стокгольму: російського рубля знято з офіційної біржової котировки і сподіваються, що банки припинять виплату російським підданцям з біжучих рахунків»¹⁴.

Для Єфремова стає очевидним, що більшовики ніскільки не дбають про благо країни та її народу, для них «не тільки Росія, а й світ увесь тільки арена для соціологічних спроб непевної вартості»¹⁵. Доказ цього Єфремов бачить не лише в руйнуванні економічного ладу, політичному і культурному екстремізмі, а в злочинному розпалюванні громадянської (хатньої) війни, запровадженні масового терору. Застосування грубої фізичної сили до політичних опонентів, це вже не політика, це — повний розвал, це вже похід на культуру, тому в перспективі «бій ітиме вже за самі основи культури — бути їй чи не бути?», — пише він¹⁶.

¹⁴ Там само. — 1918. — 6 січня.

¹⁵ Там само. — 1917. — 16 грудня.

¹⁶ Там само. — 8 листопада.

Жовтневий переворот остаточно завів революцію в глухий кут, зробив її власним антиподом, позбавив керма, і тепер вона «йде без ватажків, без тих, що — не кажу: направляють і керують нею, бо революціями ніхто ніколи не керував — а хто давав би зміст їй, здужав би зібрати коло себе тенденції та можливості й сформулював їх у зрозумілій і для мас приємній формі. І на наших очах революція виродилася у військовий терор та ряд безупинних військових бунтів, що злилися в одну жахливу картину анархії»¹⁷.

Єфремов ставить у провину більшовикам остаточне зруйнування фронту та сепаратні переговори з країнами Четверного союзу. Обставини, серед яких провадяться мирові розмови в Бересті, пише він: «не дають розгорнутись оптимістичним надіям, а не то вже розквітнути їм уповні. З них поки що виходить одно, що німці так само втомлені війною й так само прагнуть мира, як і ми, але задля цього ледве чи зречуться вони тієї переваги, що дала їм війна й фактична перемога над Росією»¹⁸. Не міг оминати Єфремов мовчанкою і факт brutального розгону більшовиками Всеросійських Установчих зборів, за виборами до яких він пильно стежив і на які покладав певні надії нормалізації становища в країні. Він обрушує свій громадянський гнів і пафос на злочинців і насильників: «До історично-кривавого дня 9 січня прибув і другий такої ж ваги страшний день 5 січня 1918 року. В цей день на петербурзьких улицах самодержці з Смольного інституту розстріляли ту віру в Установчу Раду, якою жили маси з самого упадку самодержавія, розстріляли віру в лад і добрий спокій, за якими тужать серця, розстріляли нарешті віру в соціалізм та його творчі сили. Знеславлені і збещені лежать тепер у поросі революційні знамена пошматовані насильниками. Тепер у мас не лишилось нічого. Досі ще надією світила Установча Рада — на цю останню надію зняли блюзнірську руку нові самодержці, потопивши в неповинній

¹⁷ Там само. — 1918. — 13 січня

¹⁸ Там само. — 1917. — 17 грудня.

крові і саму надію і ще щось од неї більше»¹⁹. Не міг промовчати Єфремов і з приводу брутальної розправи більшовиків з провідними членами партії кадетів, членами Всеросійських Установчих зборів Федором Кокошкіним та Олександром Шингарьовим, інтелігентами-інтелектуалами, які своє життя присвятили боротьбі з самодержавством. Їх вбили революційні моряки 6 січня 1918 р. на ліжках в лікарні Петропавлівської фортеці.

У світосприйнятті Єфремова революція — це потужна зброя в руках добра у боротьбі зі злом і несправедливістю, це ефективний прискорювач прогресу, двигун суспільного руху вперед. Те, що демонструє революція після Жовтневого перевороту більше схоже на столипінську реакцію, навіть перевершує її. Єфремов відмовляється приймати таку революцію, що грубу фізичну силу, терор зробили найвищим мірилом усіх вартостей людського життя: «Слуги царського самодержавія не завжди зважувались стріляти в наставлені груди. Слуги Леніна не вагаються. І коли винен він найбільше, як призвідник, то винні й вони, ці виродки що втратили образ людський.

„Оновлення”, яке веде до втрати того образу — не оновлення, а атавізм, відродження прастарого прадавнього в людській натурі, того первісного звіра, що дрімав під попелом пережитків. Нині він воскрес і пазурі показав»²⁰. Вже перший рік перебування більшовиків у владі, на думку Єфремова, остаточно знищив російську державу, призвів до найлютішої реакції. Фактично Росія перетворилась у Совдепію, що «сіє отруту й по сусідніх землях, які, рятуючись перед руїною й реакцією, приневолені були одгородитись кордонами од тієї щасливої совітської Аркадії». Єфремова не вводять в оману галасливі декларації більшовицьких лідерів про новий вищий шабель демократії, який являє з себе диктатура пролетаріату. «Державний устрій та його демократичність не залежить од

¹⁹ Там само. — 1918. — 9 січня.

²⁰ Там само. — 1918. — 10 січня.

назв, а тільки од суті, пише Єфремов. — Суть же в совітській республіці — панування одного класу, власне декласованої юрби — не тільки не демократична, а суперечить усім демократичним вимогам, що засновуються на справжньому народоправстві, коли всі верстви народу мають право й голос у державному будівництві та порядкуванні громадськими справами. Де цього нема — там або демагогія, або охлократія, але не демократія, себто не початок нового устрою, але зерно розпаду й вороття до старого»²¹.

Єфремова непокоїть підризна робота, яку розгорнули більшовики проти Центральної Ради в Україні. Їх спроби просунути ідею переобрання УЦР на Всеукраїнському з'їзді Рад, чи підготовка збройного виступу у Києві наприкінці листопада 1917 р. та в січні 1918 р. стають предметами його чергових матеріалів. З особливим осудом публіцист зустрів «ультиматум» РНК до Центральної Ради. Він запитує, що це божевілля, провокація чи зрада? І на це риторичне запитання відповідає так: «Що б не було тут, а ясно одно — самодержавні комісари згубили вже всяку міру речей і кидають свідомо — бо інакше не було б того теж єдиного своїм нахабством в світі ультиматуму — російську державу на розпад і руїну. Україна, як найбільш організований й найдужчий з країв колишньої російської держави — це сіль в оці народним комісарам. І вони цю сіль силкуються знищити»²².

Засуджуючи більшовицькі дії, спрямовані на розгортання громадянської війни в Росії, Єфремов на початку грудня 1917 р. констатує факт перенесення більшовиками бойових дій на територію України. Бої на північно-східних кордонах України диверсифікують більшовицькі плани: «Їм мало Петербургу, мало Москви, мало Ростова, — кортить і Київ зруйнувати»²³. Єфремов всіляко підтримує енергійні заходи військової влади УНР спрямовані на роззброєння пробільшовицьких військ у

²¹ Там само. — 1918. — 1 грудня.

²² Там само. — 1917. — 6 грудня.

²³ Там само. — 1917. — 3 грудня.

Києві, і застерігає суспільство не піддаватись на фарисейські плачі та неприхований цинізм більшовицької преси. «Люди, що вже показали себе ясніш од ясного дня розбишаками, насильниками й ворохобниками, що запалили безглузду й злочинну пожежу хатньої війни братовбивчої, що самі воюють тільки гвалтом, насильством, підступом та зрадою, що вільне слово розгромили, що над Установчою Радою знущаються, що линули на всю Росію брудною хвилею погромів і терору — ці люди не мають жодного права скаржитись, коли проти їх виступів несамовитих заздалегідь доводиться вживати відповідних заходів, — пише публіцист. — Несамовитих божевільних убирають у гамуючі сорочки — цим усе сказано. Готуючи розрухи й повстання в Києві, більшовики рахували очевидно, що власть терпітиме це, аж поки вони візьмуть її за чуба, — дитяча наївність, що межує з крайнім цинізмом тих криків про насильство, які чуємо тепер од професіональних насильників. Але не їм кричати про насильство, — не їм, у кого руки не просихають од братньої крові. Каїнові нема місця в людській громаді»²⁴.

У Єфремова нема жодного сумніву, що в даний момент більшовизм найбільше зло, яке загрожує Україні, і всі українці без винятку на більшовиків «не мають права дивитись інакше, як на ворогів /.../. Хоч би які були кому з українців принадні та любі більшовицькі теорії, але більшовицька практика, що позначає свої сліди кров'ю, пожежами й руїною усього господарського, політичного й культурного життя, не може зустрічати серед українців нічого, окрім одсічі та боротьби. Це, здається, видно тепер кожному, хоч не всім видно було тоді, коли більшовики тільки-но ще лагодилися захоплювати власть»²⁵. Через кілька днів він ще раз повертається до цієї думки: «Признати власть народних комісарів значило б не тільки покласти край розвиткові України, як державного організму, але навіть як

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. — 1918. — 6 січня.

культурної одиниці. Більшовизм і культура не вживаються. Практика урядування більшовиків у Петербурзі, передусім червоний терор не залишали у публіциста сумнівів у тому, що несе з собою влада більшовиків. На його думку « Україна, може врятуватися, тільки тоді, коли з огидою од того шляху одвернеться й піде власною дорогою — до розвитку всіх культурних і економічних сил своїх. Всяка згода з большевизмом тільки збила б нас із тієї дороги і за величезні жертви не дала б анічогісінько»²⁶.

Єфремов називає актами відвертого цинізму поєднання, з одного боку, заяв Лева Троцького на мирній конференції у Бресті про визнання незалежності України, а з іншого, — організовану за вказівками Леніна Володимиром Антоновим-Овсієнком та Миколою Криленком збройну інтервенцію України більшовицькими військами. Похід з фронту в тил більшовизованих військ, пише Єфремов, «запишеться в людській пам'яті далеко вимовнішими рисами, ніж давні походи гунів та вандалів, ніж наскоки колишніх диких орд татарських. До звичайної психології погромленого війська додається ще специфічне большевицьке руйництво, що заміряється каменя на камені не лишити од “буржуазного” ладу, не тямлячи того, що це тепер значить саму руїну й ніякісенької творчості. І руїна справді жене страшним ураганом»²⁷. Руїну несуть і більшовицькі загони скеровані в Україну з півночі і сходу, це не великоросійський пролетаріат, який йде на допомогу українським робітникам, а загони найманців. Вони «під назвою красногвардейців набираються на службу за великі гроші, взяті з державної скарбниці бувшої Російської держави, де знаходиться немало трудових мільонів, виплачених потом і кров'ю нашого робітника. Кажуть, що кожен красногвардієць одержує по 30 карбованців на добу». Єфремов переконаний, що ними рухають не ідеї захисту революції, а можливість безкарно

²⁶ Там само. — 1918. — 10 січня.

²⁷ Там само. — 1918. — 4 січня.

грабувати населення. Подібна практика заохочує до красної гвардії безліч непевних і кримінальних елементів. Він відмовляється розуміти як «з такими “братами”, коли вони грабують українські міста й села, чинять насильства, гвалтують жінок і перешкоджають вести творчу працю на користь трудящих мас України» відмовляються воювати деякі з українізованих полків. Публіцист вважає, що подібний «нейтралітет» не байдужість, а злочин²⁸.

Єфремова вражає як швидко бацили більшовицького суспільного розкладу поширюються республікою. «Війна на Україні давно вже точиться, так само й на Дону. А опріч того кожне містечко чи село воює з усіма сусідніми селами чи містечками. А в кожному місті, містечку чи селі воюють між собою українці й більшовики, вільне козацтво і червона гвардія. А з-поміж кожної сторони вирізняються люди, що беруть здобич з ворога, але й свого не помилують, особливо коли на дворі темно та в глухому куточку застукають, — пише Єфремов і не може утриматись від сумної, але їдкої іронії. — *Bellum omnium contra omnes*, війна всіх проти всіх — так звали таку вселюдну, рівну, безпосередню й явну різанину європейці. У нас це зветься — підготовка до соціальної революції. Європейці були одсталі люди. Навіть роблячи революції, вони їх робили егоїстично — для себе самих. Ми ж, коли що починаємо, то можемо робити тільки в світовому масштабі, на меншому не миримось. Не дурно ж ми — більшовики, тобто нас найбільше і ми найдужчі»²⁹.

Захоплення загонами Муравйова Києва призупинило вихід газети більше, ніж на тиждень, але не змінило способу думання Єфремова. В умовах масового червоного терору, який охопив столицю України, це вимагало непересічної громадянської мужності і було пов'язане з ризиком втрати життя. Єфремов, без сумніву це розумів, але продовжував йти обраним шляхом.

²⁸ Там само. — 17 січня.

²⁹ Там само.

Відновлюючи видання газети, він 4 лютого пише у редакційній статті: «сила може заціпити уста, може скувати вільне слово, але зневолити, щоб щире переконання проти совісти говорило — ще не вродилась така на світі сила». Того дня Єфремов публікує в газеті чотири матеріали, в яких розповідає про більшовицьку облогу міста та його взяття. Єфремов певний, що такого по-бойща Київ не зазнавав з часів татаро-монгольської навали. Артилерійський обстріл мільйонного міста мав катастрофічні наслідки, центр зазнав величезних ушкоджень, постраждала й значна кількість мирних жителів. Відступ частин армії УНР на зупинив нападників. «26 січня весь Київ був уже в руках більшовиків, захоженого війська та червоної гвардії, і заступила нова, совітська влада, — свідчить публіцист і очевидець. — Канонада вщухла, але раз-по-раз ще кілька днів лунали гучні постріли, особливо біля колишнього царського палацу та в Маріїнському парку: то тріумфували переможці й творили суд і розправу над випадковими жертвами... і ті останні дні забрали чи не більше жертви, ніж попередні дні завзятого бою». Жителі Києва стали чи не першими жертвами застосування масового червоного терору. Ще в період наступу на столицю України командуючий більшовицькими військами Муравйов віддав наказ «нешадно знищувати в Києві всіх офіцерів і юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції»³⁰. В результаті за короткий час в місті було розстріляно за різними джерелами від 2 до 3 тис. осіб. Ці розстріли стали причиною публічного, через газету, звернення Єфремова до одного з більшовицьких високо посадовців народного секретаря військових справ Юрія Коцюбинського. Подібні звернення до лідерів більшовизму з осудом їхньої кривавої політики написало чимало провідних російських інтелігентів, так званих моральних авторитетів на зламі 1917–1918 рр. «Лист без конверта», так Єфремов назвав свою статтю, один з них. Він дивовижним чином наповнений гуманістичним

³⁰ Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. В 4-х т. — Т. 1. — М., 1924. — С. 158.

світобаченням, глибокою моральністю і відвагою духу, які не дозволяють мовчати навіть в обставинах смертельної небезпеки. Звертаючись до конкретної людини, Єфремов між тим кидає звинувачення і відмежовується від більшовизму як політичної течії: «Нас ділить прірва, безодня несходима, яка тільки-но може ділити більшовика од старого соціаліста, що не раз звідав царської тюрми та жандармських скорпіонів. І проте я не заздрю вашій силі й не проміню її на мою несилу». Публіцист свідомий того, що ефемерне соціалістичне щастя в майбутньому жодним чином не є виправданням руйнування міста і нищення його населення. Він відкидає як облуду демагогію про контрреволюційність і буржуазність страчених. «Ви скажете — то буржуазна кров... Звідки ви це знаєте? — спитаю вас. І чи не більше за цих проклятих десять день пролито крові пролетарської? А в тім для мене це ваги не має, бо і буржуазна кров так само червоніє, як і пролетарська, і так само веселіше їй текти по жилах, ніж по піску Маріїнського парку, і так само п'янить вона людей, що можуть полоскатися у їй. І голі трупи, ограбовані, роздягнені, яких снопами розвозили по улицах — вони німо свідчать, що п'яні од горілки й крові люди ні впину, ні межі хижактву своїм не знають».

Не менш важлива роль у «Листі без конверта» належить українській темі, адже він адресований до старшого сина на той час вже покійного видатного українського письменника і громадського діяча Михайла Коцюбинського, який все своє життя присвятив національній справі і пішов з життя з вірою в світле майбутнє України. І в той момент, коли це майбуття почало реалізовуватися, коли «воля справді засяяла вже була під українським небом» «славного батька виродний син» приходиться на чолі людей, які «цю волю знов кладуть у домовину й важке віко пудовими набоями прибивають». Знаючи трагічну долю Юрія Коцюбинського, репресованого сталінським режимом в середині 30-х років, зверну увагу на пророчий характер «Листа без конверта». Єфремов не вірить в добро нав'язане силою, тому завершує лист застереженням: «Але ж і ви знайте, що з насіння,

яке посіяли ви в рідну землю, вродить не те, чого ви сподіваєтесь. Не рівність і братерство, а тільки ножі обоюдні, зненависть, кров... До чистої справи й рук чистих треба докладати, а нечисті руки і найчистішу справу загіджують, бруднять, каляють. І хоч у десятих водах мийте їх — не змити вам ганьби й неслави, якими вкрили ви себе і своє діло»³¹. Важко зрозуміти як Єфремову з його безкомпромісною позицією вдалося уникнути арешту і розстрілу, але відомо, що на початку березня 1918 р. редакція газети зазнала збройного більшовицького нападу.

Підписання Берестейського мирного договору на якийсь час зупинило більшовицьку інтервенцію в Україну, проте непевність, остаточна невизначеність стосунків між двома державами змушували Єфремова з тривогою оцінювати політику експансивного сусіда. Влітку 1918 р. він присвятив кілька матеріалів роботі українсько-російської мирної конференції.

Прибуття до Києва російської «совітської» делегації, для Єфремов очевидний факт того, «од чого ще недавно так завзято відпекувались більшовицькі дипломати: що ніби не Росія провадить війну з Україною і на Україні, а йде повстання українських же щиро соціалістичних частей — большевицьких елементів проти «буржуазної ради». Цей викрут життя так само без жалю розбило, як і всі інші викрути «совітської власті»³². Однак не зважаючи на безжальну логіку життя, яка для багатьох в тому числі і Єфремова здавалася критерієм істини, більшовики вперто гнули свою лінію. Це стало очевидним одразу на самому початку переговорів. Єфремова здивувала трактовка більшовицькою делегацією терміну «федерація». Він пише, що й наука й політика до цього часу федерацію розуміли «як особливу форму державного ладу, що засновується на спілці держав, у своїх хатніх справах цілком незалежних», тоді як голова більшовицької делегації Х. Раковський пояснив, що радянський

³¹ Нова рада. — 1918. — 19(6) лютого.

³² Там само. — 1918. — 24 (11) травня.

уряд розуміє під федерацією не що інше, як спілку рад. І тільки вони є для нього суб'єктом державного права. Всі інші форми державних утворень, які виникли на території колишньої Росії, для більшовиків не підлягали визнанню і стали предметами агресії. Таке «централістичне», на думку Єфремова, тлумачення федерації є цілком демагогічним і «занадто дорого коштували всім землям колишньої російської держави й зовсім зняли навіть з черги питання справжньої федерації». Волею долі, продовжує публіцист, «совітське» централістичне розуміння федерації дістало великі щербини, і вже на першому засіданні голова совітської делегації повинен був заявити, що «Україна до складу совітської республіки не належить». Але такий негативний спосіб визначування складу тієї республіки має великі невігоди, бо кінець-кінцем невідомо, що саме до неї належить»³³.

В травні 1918 р. Єфремов із занепокоєнням спостерігає за впровадженням в Радянській Росії політики «воєнного комунізму», протиставлення «міста» «селу», розпалювання громадянської війни. Заклик Леніна до робітників, озброюватись і йти походом на село, шукати хліб і відбирати його силою зброї уже од «середньої й дрібної буржуазії», тобто фактично у середнього та найбіднішого селянства, аж ніяк не вкладається в систему моральних цінностей Єфремова.

Публіцист зазначає, що «хрестовий похід» міста на село, організація банд грабіжників та розбишак, що збройною рукою видирають хліб у теж голодного селянства не може мати нічого спільного з соціалізмом. Саме більшовики, а ніхто інший, винні в тій ситуації, що склалася в Росії, «глибока безодня викопана большевицькими руками: голод косить свої жертви, не питаючи дозволу у садівничих того земного раю». Єфремов резонно зауважує, що в новітні часи «гамувати голод буквально вже братовбивчою війною», «поправляти становище нацьковуваннями одних трудящих на других — до цього ще ніхто не

³³ Там само. — 1918. — 26 (13) травня .

додумався у культурному світі»³⁴. Більшовицька політика й ідеологія повернула життя в передісторичні часи до канібалізму. Єфремов слушно зауважує, що та система влади і соціальних відносин, яку намагаються будь-що запровадити більшовики абсолютно позбавлена внутрішніх пружин самоорганізації, вона працює лише під дією примусу і деформації, « совітська власть, безсила щось інше вигадати, тільки те й робить, що «грюкає дверима». Масовий терор проти всього, що не більшовизм, став звичайною річчю; розбещування робітників отим озброєнням і грабіжництвом у край деморалізувало навіть свідоміші елементи і розפורшило робітництво: частина його, що пристала до більшовиків, давно вже перестала робітниками бути й вернулась до того стану, в якому перебувають озброєні й розбещені ватаги всяких грабіжників і розбишак/.../ цей озброєний і деморалізований «пролетаріат» виказав себе далеко гіршим за всяку буржуазію»³⁵. Ухвала РНК РСФРР 5 вересня 1918 р. постанови «Про червоний терор», яка передбачала організаційне зміцнення ВЧК, створення концентраційних таборів для класових ворогів та запровадження масових розстрілів, були розцінені Єфремовим як «щось тогосвітнє, що лежить за порогом свідомості»³⁶.

Єфремов підкреслює, що все це вже було в історії («і терор, примазаний благородними жестами та словами, і грабіжництво во ім'я кращого ладу») і нічим добрим не закінчилося. В іншій статті, коментуючи новину про замах на Леніна наприкінці серпня 1918 р., Єфремов констатує, «що відповідальність за терористичні акти здебільшого лягає кінець-кінцем на урядові круги, що дають почин системі терору, виключаючи інші аргументи. Це особливо треба поставити на кошт більшовицькому правительству в Росії. Гіршого терору, як завели ці «прихильники волі», ми не знаємо, нема того насильства над волею, за

³⁴ Там само. — 1918. — 29 (16) травня.

³⁵ Там само. — 1918. — 4 серпня (22 липня).

³⁶ Там само. — 1918. — 4 жовтня (21 вересня).

яке б вони не вхопились, — і наслідки бачимо»³⁷. Єфремов звинувачує більшовиків у розв'язанні громадянської війни, найогиднішої і найстрашнішої форми війни. Єфремов переконаний, що громадянська війна є апофеозом озвіріння, люті та ворожечі. Ніде так не загострюються «найрізномродніші інтереси й бажання, як під час хатньої ж таки війни. Переплутується фронт і тил. Гине всяка пошана й жаль до людини. Близькі люди смертельними ворогами робляться. Стає все дозволено, або — краще кажучи — людина просто забуває, чи є на світі щось недозволене, чого не можна робити, аби тільки сила була. Оце — аби сила — цей страшний принцип боротьби без жалю й ощади ніколи не виступав в такій оголеній формі, як під час громадянської, хатньої війни». Єфремов не лише звинувачує більшовиків у розв'язуванні війни, але й таврує їх за лицемірство, з яким вони оголошують себе стороною, яка змушена оборонятися. Більшовики « мають цілу літературу, в якій доводять, що вони, обстрілюючи гарматним огнем міста й села та нищачи все, що тільки можна винищити, — вони тільки обороняються, а нападає — нападає, певна річ, супротивна сторона»³⁸. Для предметності публіцист наводить цитати з пропагандистської брошури О. Шліхтера «Гражданская война», в якій автор закликає червоноармійців змінити оборонну тактику захисту радянської влади на наступальну.

Єфремов постійно звертає увагу на агресію як іманентну рису більшовизму, який в ім'я власних ідеологем ладен знищити решту світу. В цьому контексті Єфремов констатує фактичну зупинку українсько-російських переговорів на самому їх початку. Мертвою точкою переговорного процесу стала проблема узгодження кордону між обома державами. Більшовицька редакція цих кордонів «нехтувала всякі розумні підстави до розмежування і претендувала на українські етнографічні місцевості, як частина Харківщини та Катеринославщини, не

³⁷ Там само. — 1918. — 3 вересня(21 серпня).

³⁸ Промінь. — 1919. — 19(6) жовтня.

кажучи вже про ті, що лежать на північ і схід од них». Затягуючи переговори, більшовики не полишали підривних збройних дій проти України. Єфремов пише, що незважаючи на досягнення перемир'я, «більшевицькі відділи подекуди переходять нейтральну зону й чинять свою звичайну роботу, тобто гвалтують і грабують людність. Війни наче й нема, але й до справжнього замирення не доходить». На питання чому саме так розвиваються події у публіциста своя відповідь: «Звичайно, безпосередній привід до такого становища дає большевицька натура, що одкинула всі «буржуазні забобони» і чинить без них, нехтуючи всі звичаї порядних людей. Але вже те, що більшовики так роблять, що вони насмілюються, закриваючись видимо абсурдними вимаганнями, власне далі точити війну — вже це показує, що вони на щось таке важать, що є щось таке, що їм і руки розв'язує, і сміливості додає»³⁹. Дещо пізніше спроби більшовиків встановити власний контроль над територіями колишньої царської імперії Єфремов назве розпачливою спробою «відродити общипаного, зате в червоному плащі, орла панросійського імперіалізму»⁴⁰. Публіцист виніс переконання, що червоний імперіалізм можна зупинити лише збройною силою, «поки більшовиків не поставлено навколішки, вони замирення не підпишуть, бо їм воно не потрібне, як не потрібен і певний лад, що зробив би край їхній самоволі, як не потрібні всі ті «буржуазні забобони», на яких сучасне людське життя засноване»⁴¹.

Восени 1918 р., коли «червоний терор» набрав широкого масштабу, Єфремов звернувся із закликом до світової демократичної громадськості «виступити з протестом проти кривавого божевілля». Особливі надії в цій справі він покладав на колег по журналістському цеху: «І ми, люди пера і журналістики, не виконали б своєї повинності, коли б не підняли

³⁹ Нова рада. — 1918. — 18 (5) липня.

⁴⁰ Там само. — 1918. — 7 вересня (25 серпня).

⁴¹ Там само. — 1918. — 5 жовтня (22 вересня)

перед усім світом голос протесту проти небезпеки, яка загрожує цим діячам розуму, а разом і проти всієї кривавої системи, що не тільки позбавляє людськість кращих її заступників і працівників, але й маси тягне на дно соціального безладдя»⁴².

6 лютого 1919 р. на другий день після захоплення Києва червоними військами наказом Миколи Щорса «Нову раду» було закрито як контрреволюційний буржуазно-націоналістичний орган. В цей день газета ще змогла вийти, в ній Єфремов помістив коротку статтю «Перед невідомим завтра». Чергова далеко не перша зміна влади та пам'ять про страхи перебування більшовиків у Києві минулого року поставила перед киянами драматичне питання, що буде цього разу. Єфремов намагається заспокоїти наляканого обивателя і вселити в нього віру «в непорушні і незмінні закони людського існування, які не одступають перед якими хочете експериментами й експериментаторами»⁴³.

За радянської влади українська незалежна преса потрапила під заборону, а Єфремов втратив не лише роботу, але й можливість формувати чи принаймні впливати на формування публічної думки. Повернутись до осмислення природи більшовизму та радянської влади на сторінках газети Єфремов зміг лише у вересні 1919 р., коли Київ потрапив під контроль денікінської адміністрації. Влада білих носила відвертий українофобський характер, але видавати газету як приватну ініціативу дозволила. 16 вересня 1919 р. газета із назвою «Рада» поновила своє існування. Єфремов одразу публікує в ній три матеріали, один з яких назвав вже згаданим нами заголовком «Перед невідомим завтра». Публіцист повертається до сюжету закриття газети Щорсом, принагідно згадуючи як «Раду» на самому початку Світової війни закривав російський генерал Іванов. В обох випадках, на думку Єфремова, маємо справу з двома різновидами більшовизмів, більшовизмом реакційним і більшовизмом

⁴² Там само. — 1918. — 17 (4) вересня.

⁴³ Там само. — 1919. — 6 лютого (24 січня).

комуністичним. «Справа кожного з них безнадійна. Справа їхня пропадає, — запевняє Єфремов. — В тій боротьбі, що одвіку точиться між темрявою й світлом, між лихом та добром, між Ариманом та Ормуздом — перевага справді-таки завжди і буде за останнім... Так мусить бути, інакше не може бути, бо коли б не було так — рід людський давно б перевівся вже під ударами тих большевизмів, що періодично беруть гору в житті й глушать безтямним обухом усе живе»⁴⁴. Єфремов у черговий раз демонструє позитивістський спосіб світосприйняття та віру в ідеї гуманізму, які жодним чином не корелювалися з ідеями та практикою більшовизму як різновиду соціального екстремізму.

До другої річниці захоплення більшовиками влади у Петрограді Єфремов пише статтю «Серед руїни», в якій намагається дати відповідь на питання, що ж саме сталося два роки тому. Стаття починається з пригадування тих скептиків, які наприкінці 1917 р. відводили перебуванню більшовиків при владі максимум місяць або два. І сам Єфремов у 1917 р. не вірив у довго тривалість комуністичної влади. Однак дійсність виявилась не на користь скептиків. Час довів, що більшовицький режим справді став надзвичайно промовистою, вогнем, слізьми та кров'ю записаною, сторінкою в історії Росії. Єфремов змушений визнати, що соціальний експеримент «зроблено справді в історичному масштабі». Але ж які результати цього експерименту. Єфремов далекий від думки, що вже сьогодні можна підвести остаточні підсумки, але є й цілком очевидним розгром цивілізаційних підвалин життя, його повна деградація. «Грандіозна спроба дала найграндіознішу, яку тільки можна собі уявити, руїну — ось який баланс вже й тепер, не боячись схибити, можемо зробити з активу й пасиву од совітського режиму, — вважає публіцист. — Руїна загальна і з кожного погляду: руїна державного устрою й самої державності, руїна економічна і промислова, руїна ідейна й психічна, руїна побуту й форм життя, руїна моралі й звичаїв... Куди не глянь — усюди

⁴⁴ Рада. — 1919. — 16 (3) вересня

сама руїна, скрізь уламки колишнього вигадливо переплітаються з потворними вигадками, що серед тих уламків силкуються насадити господарі життя, по всіх усюдах дикий хаос руйновища, ніби на початку світоздання»⁴⁵. Руїницьку роботу більшовики проробили блискуче, але ж вони мали й творчі завдання. Що ж в цій царині? — запитує Єфремов і на це питання відповідає строфою Шевченка: «Нічого нема святого на землі». Це єдине, чого досягли більшовики, «безкрайне вичерпання саме творчої сили, страшне зубожіння матерії й духа, загальна порожнеча, якийсь абсолютний nihil ніщо, ось той результат двохрічного хазяйнування в державі большевиків, який кидається увічі нам, сучасникам, і над яким довго ще з жахом і огидою ставатиме історія. І трудно думати, щоб самі автори безмірної руїни не помічали діла рук своїх. Напевне, помічають. І може, тому другі роковини минають для них так безвідрадно порожньо, без перспектив. Бо позаду — руїна, бо спереду — безнадія, голе ніщо й погрози мстивої природи, на одвічні закони якої зроблено такий безглуздий замах»⁴⁶. Єфремов приходять до парадоксального на перший погляд, але вірного висновку, що більшовицький режим та йому подібні тільки й можуть «стояти на тому колосальному безладді, що явилось сумою безмежного деспотизму самодержавного, безмежного поневолення всіх народів, безмежної зненависті до гнобительного ладу, безмежного вичерпання і втоми під час безглуздої війни та безмежного фантазування безмежних же апетитів руїницьких». Завершує статтю Єфремов заклик не пророкувати, «чи довго ще на цім світі большевикам панувати». Це питання для нього є не таким вже й важливим. Відповідь на нього дасть час. Але у Єфремова не залишилось жодного сумніву, що справу перебудування світу, про яку так багато говорили комуністи, програно: «Згвалтований нагло закон поступового розвитку за себе помстився й ще раз ствердив непо-

⁴⁵ Промінь. — 1919. — 13 листопада (31 жовтня).

⁴⁶ Там само.

хитність давньої істини, що з нічого нічого й не буває, а з безтямного руйнування задля самого руйнування чогось іншого, опріч руїни, бути не може. На руїні ж може вирости тільки те безладдя, на якому стоїть большевизм»⁴⁷.

В грудні 1919 р., коли Україна стала ареною жорстокої боротьби між білими і червоними, видання газети довелося припинити і тільки у травні 1920 р., після вдалого походу об'єднаних польської та уенерівської армій на Київ Єфремову вдалось в черговий раз його поновити. Нова газета отримала назву «Громадське слово». В її п'яти числах публіцист вміщує ґрунтовну статтю «Недобрі спомини», в якій всебічно розглядає природу більшовизму та спроби його вкорінення на українській землі. Три рази приходила в Україну радянська влада. І кожного разу приходила «вона слабшою зсередини, з меншим розмахом до роботи, з більшою гнилизною всередині, з ущербленими можливостями, з надламанною енергією». Єфремов пише, що в Україні більшовики не змогли знайти соціального опертя, «робітничо-селянська» влада відштовхнула від себе робітників, а селянство відповіло на її політику перманентним повстанням. Держалась влада виключно військовою силою, отже, «з природи була окупантською й зненависною людності». Бідою і разом з тим іманентною особливістю «диктатури пролетаріату» була відсутність у її політиці раціональної основи, із-за чого влада не могла вирішити жодної з нагальних суспільних проблем і лише плуталась у суперечностях між декларованими намірами і реальною практикою. Єфремов вказує на нездатність більшовизму налагодити нормальне природне життя його ірраціональну природу, яка вибудовує інший спосіб утримання влади: опора на армію, каральні органи, передусім «чрезвычайку», а також на повну регламентацію суспільного життя, жорстке обмеження людських свобод та економічного розвитку. «Люди почали з кличу «війна війні» — і розвели таку війну і з такою несказаною лютістю, яких світ не видав, констатує Єфремов. — Люди

⁴⁷ Там само.

оголосили диктатуру пролетаріату — і звели робітничий клас на збіговисько декласованих жебраків, у яких усякий ґрунт висмикнувся з-під ніг. Люди скасували бюрократичний механізм — наплодили таку силу совітських установ та «совітських служачих», яка хмарою обсіла край і перед якою стара бюрократія була перлиною створіння.

Люди заходились коло знищення торгу — і всі почали торгувати, спродуючи все, що можна, аби якось прожити. Люди марили про скасування грошових знаків — і довели число їх до астрономічних цифр, мало не всю друкарську справу звівши врешті до друкування грошей. Люди хвалились просвітніми своїми замірами й планами — і зруйнували цілком усяку школу, а неучтво поставили як непереможний закон життя. Люди боролись з «контрреволюцією» та спекуляцією — й опинились серед «контрреволюціонерів» наголо, а спекуляції дали такий масний ґрунт, що напр., совітську газету з погрозами проти спекулянтів можна було купити лиш за спекулянтську ціну... Кінця-краю немає прикладам тих суперечностей, які гострими пазурями розривали на частки тих гордих та пишних реформаторів, що від себе починали нове життя на світі. І кінець-кінцем сталось те, що совітська власть опинилась бранцем у своєї Червоної армії, а ця остання — у «чрезвычайки». До «чрезвычайки» й звелася власне вся справа перебудування світу. І ніхто й ніколи, ні на мить одну, не міг бути певним, що ось зараз не втиснеться до його хтось із «чекарних» молодців — здебільшого з породи «крававих мальчиків» — і не заявить претензії не тільки на твоє життя, добро, честь, а навіть на твою совість, на твою душу, на внутрішнє твоє святая святих»⁴⁸.

Жахливою стороною комунізму було, на думку Єфремова, його повне нівелювання людської особистості, перетворення людини або у ворога системи (ворога народу), або у гвинтик системи. Єфремов дуже рано розгледів у більшовизмі зародки тоталітаризму: «Ця повсякчасна і повсюдна регламентація, оця

⁴⁸ Громадське слово. — 1920. — 14 травня.

вічна погроза втручання у всі найінтимніші закутки твого життя, оце безцеремонне залізання тобі з чобітьми в душу, оці безконечні «учоти», «регістрації», «мобілізації» — це все каменем лягало на душі й робило сіре животіння просто нестерпним»⁴⁹.

Колочу іронію Єфремова викликає прагнення пролетарської влади видавати бажане за дійсне, її декларації, що не мали зв'язку з реальним життям, та недолуга, але настирлива пропаганда. Одна з сутнісних ознак червоного режиму, за спостереженнями публіциста, глибока схильність до галасливих заяв та імітації творчої діяльності. «Вічні мітинги, кричущі плакати, патентоване неуцтво, залива декретів, заїжджені фрази про революцію, що конче «перемагає» — і ні крихти серйозного намислу, доброї думки, певної себе праці, навіть доброї волі до праці. Все з дикту. І все недороблене. І все, під іронічним поглядом Леніна, од першого ж вітру валиться. Валиться, бо не на праці людській, єдиному джерелі вічних цінностей, стоїть, а на безконечному, нудному, одворотному говорінні та порожній балаканині. Це замки з повітря, а не державне будівництво»⁵⁰.

Єфремов приходять до висновку про нездатність системи до творчої діяльності, вживає щодо неї метафору «мертвої руки», дотик якої смертельна загроза для всього живого, «мертва рука» деформує суспільство, губить його здатність до опору та самоорганізації. «Періодичне повертання большевиків на Україну не про їхню свідчить силу — розумію не саму силу гармат — а про те, що до самого вже ґрунту добралась мертва рука й засіяла в його насіння апатії, протрації, тупої байдужості й неробства». Єфремов добре розуміє, що реальне життя суспільства у всіх його найрізноманітніших проявах, тисячолітньому накопиченні культурних цінностей жодним чином не можна перекреслити будь-якою ідеологією, бо така спроба неминуче призведе до гуманітарної катастрофи. Саме туди спрямовують суспільство більшовики. Публіцист малює одночасно і моторошну, і прав-

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само. — 1920. — 16 травня.

диву картину запровадження комунізму. «Зруйноване, зрабоване, голодне й холодне, темне, без води й світла, повне тифозної нужі й безпритульних людей, що никають без мети й роботи і торгують усі і всім, ціле селище повертаючи на якийсь базар тисячоголовий — місто за большевицького панування все більше поверталось на руїну, — пише він. — Тут виходу не ясніє. Роботи нема, транспорт помер, продуктів бруківка не родить, мури без опалу не гріють, дріт без електрики не світить... І колись налагоджене життя розпалось, міцно злютована громада повернулась на дезорганізоване й безладне збіговисько, членам якого нема куди себе подіти. Щасливіші із їх потрапили до совітських установ, міняючи на дешеві папірці свій непотрібний час — самий-но час, не роботу, бо продукційної роботи по тих установах, ще раз кажу, не було. Інші розтеклись по базарах. Нормальне життя припинилось...»⁵¹. Зовнішня розруха, на переконання Єфремова, створює ґрунт для розрухи морально-психологічної, людина, поставлена в умови виживання, втрачає не лише здоров'я та психофізичні якості, але й часто деградує морально і культурно. «Потроху з матеріальним добробутом та з фізичним здоров'ям вигрібала мертва рука з тих ходячих тіней і саму здатність та волю до життя, до боротьби, до змагання, свідчить публіцист. — Умирав сміх, гинуло завзяття, кам'яніла усмішка, бліді уста могли кривитись тільки од нервової мишки, що тіпала обличчя цим недавно здоровим і радим із життя людям. І чи ж диво, що замість вибраного з організму здоров'я та сили вливалась на порожнє місце втома, безсилля, апатія до всього, повна прострація й нездатність ні до чого...»⁵².

В травні 1920 р. надзвичайної актуальності набуло питання чи повернуться знову більшовики відкинуті на лівий берег Дніпра. Єфремов вважає, що відповідь на це питання слід шукати не у співвідношенні військових сил, їх стратегічному розташуванні, а зовсім іншій, не військовій, площині. Його турбує

⁵¹ Там само. — 1920. — 19 травня.

⁵² Там само.

стан суспільства. Чи є в ньому здорові сили, чи виявлять вони волю до боротьби, колективну солідарність, чи зможуть мобілізувати кращі людські якості, чи спроможуться на самопожертву. «Не вернуться, ніколи не вернуться, якщо ми того не схочемо — але то *справді* не схочемо, — якщо ми самі їм не поможемо, якщо не простелимось на ряднину перед совітськими «сатрапами» з їх капралами, профосами, комісарами, чекістами й іншою зграєю непокликаних реформаторів, що мертвою силкуються рукою весь охопити світ, переконує публіцист. — Не вернуться, якщо ми перестанемо нарешті бути людським збіговиськом, «мільйоном свинопасів», кажучи важким шевченківським словом, а хоч на мить одну почуємо себе громадянами. Не вернуться, якщо ми самі спробуємо взяти свою долю в руки й будуватись на твердому ґрунті, і не з дикту ставитимемо собі світлицю-хату, а з добротного матеріалу. Не вернуться, якщо на думці буде у нас не реставрація колишнього — «того, чого нема, що вже минуло і мина», а той щиролюдський план, який ще Драгоманов сформулював був дуже просто: про всіх «поставити дім, у якому можна б жити хоч трохи по-людському і розвиватись безборонно»⁵³. Єфремов добре розуміє, що виявити таку волю і силу в умовах розрухи і занепаду надзвичайно важко, але й іншого виходу не бачив: «Доля наша і держави нашої в наших же й руках. Вибираймо...» . Не певен, що Єфремов мав тверде переконання, що його слова почують і до них прислухаються, що вони надихнуть на боротьбу. Але очевидно, що він не міг цього не сказати.

Єфремов не вірив у швидкі революційні перемоги, віддавав перевагу поступовим еволюційним змінам, вважав їх значно надійнішими, тому дуже скептично, холодно і відверто вороже ставився до більшовицького експерименту, вважав, що рано чи пізно він завершиться. Натомість його не покидала віра у майбутнє України. В одній з останніх статей у травні 1920 р. він відзначає стрімкий ріст національної самосвідомості, яка за

⁵³ Там само. — 1920. — 20 травня.

останні роки «розходиться все більше поміж широкими масами». Більшовицький та денікінський режими в Україні своєю антиукраїнською національною політикою, на переконання Єфремова, лише сприяли поширенню думки про власну державність. Маса на власному гіркому досвіді пересвідчувались, що «тільки власна організація державна може дати їй забезпечити найкращі форми громадського життя й матеріального існування»⁵⁴. Можливо саме завдяки цій вірі для нього не поставало дилеми між еміграцією і адаптацією до більшовизму.

З поверненням радянської влади Сергій Єфремов залишився в Україні, але ніколи не висловлював жодних слів лояльності до більшовицького режиму, він робив свою справу, розбудовуючи інтелектуальну Україну в стінах академії наук, а критичне ставлення до влади фіксував на сторінках свого щоденника, який вів у 20-х роках. Більшовицький режим змушений був якийсь час його терпіти, але лише чекав на зручні обставини для розправи. Протягом 20-х років чекісти не випускали його з свого поля зору, квартиру академіка обшукували, йому погрожували висилкою за кордон. З осені 1928 р. почалася публічне цькування Єфремова, він був різко розкритикований газетою «Комуніст», а згодом звільнений з адміністративних посад в академії наук за контрреволюційну діяльність. У липні 1929 р. Єфремова арештували як організатора та керівника «Спілки визволення України» та наступного року засудили до 10 років позбавлення волі. З в'язниці він так і не вийшов, помер 31 березня 1939 р. Комуністичний режим не прощав своїх ідеологічних опонентів.

⁵⁴ Там само. — 1920. — 13 травня.